

İRADƏ NADIR QIZI SƏRDAROVA

Fil.f.d., dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı ş., R.Behbudov küçəsi, 134

DİLÇİLİKDƏ AKTANT ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalədə A.C. Qraymas tərəfindən hazırlanmış aktantial model müzakirə olunur. A.C. Qraymas, hərəkəti altı aspektə və ya aktantlara bölməyi təklif edir: mübtəda; məlumatı göndərən; məlumatı qəbul edən; köməkçi sözlər (sehrli qılınc, at, Şahzadənin cəsarəti və s.); rəqib (opponent) (cadugər, əjdaha, Şahzadənin yorğunluğu və ya terror şübhəsi).

Bu modeldə hərəkət belə yerinə yetirilir:

- 1) Subject - what wants or does not want to be joined to 9the Prince);*
- 2) An object (the rescued Princess, for example);*
- 3) The sender (for example, the King) is what instigates the action;*
- 4) The (4) receiver (for example, the King, the Princess, the Prince) is what benefits from it;*
- 5) A helper (for example, the magic sword, the horse, the Prince's courage) helps to accomplish the action;*
- 6) An opponent (the witch, the dragon, the Prince's fatigue or a suspicion of terror) hinders it.*

Akant anlayışı (çox vaxt argument, constituent və s. kimi də istinad edilir) dilçilik nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və linqvistik tədqiqatlarda heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Bununla belə, bu anlayış hələ də aydın deyil və çox tədqiq olunmamışdır. Aktant anlayışı çox vaxt çaşdırıcı olur: aktantlar barədə olan anlayışlar və istifadə edilən terminlər qeyri-müəyyəndir, eyni anlayışlar müxtəlif terminlərlə təyin olunur və eyni termin müxtəlif anlayışlar üçün istifadə olunur.

Bu məqalənin məqsədi bu sahəyə aid olan qaydaları nəzərdən keçirmək: lazımı fərqləri göstərmək, əsas anlayışlar üçün təriflər vermək və terminologiyanı dəqiq müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *aktant, nitq hissələri, isim, mübtəda, xəbər, cümlə*

Akant termini ilk dəfə L.Tesnie`re-nin əsərində sintaktik cəhətdən əsas feildən birbaşa asılı olan nominalların əsas sintaktik rollarını ifadə etmək üçün təqdim edilmişdir: mübtəda, vasitəli tamamlıq və vasitəsiz tamamlıq. Burada təklif olunan şey L.Tesnie`re-nin ideyalarının inkişafı, işlənməsi və ən əsası ümumiləşdirilməsidir [1, s. 102].

“Tərkib hissəsi dedikdə nə başa düşülür?” indi onu izah edək.

İngilis dilinin qrammatikasında mübtədanın tərkib hissəsi daha böyük bir cümlənin, ifadənin və ya bəndin linqvistik hissəsi hesab olunur [2, s. 92]. Məsələn,

cümləni təşkil edən bütün söz və söz birləşmələri həmin cümlənin tərkib hissəsidir. Tərkib morfem, söz, ifadə və ya cümlə ola bilər. Cümlə təhlili mübtədani və ya xəbəri və ya digər müxtəlif hissələri müəyyənləşdirir, bu proses cümlənin tərkib hissələrinin təhlili kimi tanınır.

Qrammatikada tərkib hissələri:

-Qrammatikada tərkib hissələri cümlənin, ifadənin və ya bəndin struktur hissələrini müəyyən edir.

- Tərkib ifadələr, sözlər və ya morfemlər ola bilər.

- Tez Təsis Təhlili (Immediate Constituent Analysis) komponentləri müəyyən etmək üçün bir yoldur.

- Təhlildən verilmiş cümlənin strukturunu müəyyən etmək, onun alt qatdakı mənasını tapmaq və mənasını ifadə etməyin alternativ yollarını araşdırmaq üçün istifadə oluna bilər.

Hər cümlənin (və hər bir ifadənin və bəndin) tərkib hissələri var. Yəni, hər bir cümlə cümləni mənalı etmək üçün birlikdə işləyən başqa şeylərin hissələrindən ibarətdir.

Məsələn, "*My dog Aristotle bit the postal carrier on the ankle*", burada tərkib hissəsi mübtədadır, o ismi birləşmədən ibarətdir (Noun Phrase) (*my dog Aristotle*) və xəbər feili birləşmədən (Verb phrase) (*bit the postal carrier on the ankle*) ibarətdir.

İndi isə "İngilis dilində *aktant* nədir?" sualını izah edək.

L. Tesnière aktant belə izah edir: "(valentlik qrammatikasında) cümlənin əsas nitq hissəsinin agentı kimi fəaliyyət göstərən ifadə" [3, s. 106].

Qeyd edək ki, aktant terminini müxtəlif yerlərdə işlədilə bilər. Məsələn, narrativdə (əsərlərin dilində, dilçilikdə və s.). Bu terminin hər iki sahədə istifadəsini, mənasını izah edək.

Narrativ nəzəriyyəsində semiotik povest təhlilinin aktantial modelindəki aktant, hekayənin irəliləməsində müxtəlif personajların rollarını təsvir edir. B. Latour yazır: "[Aktor-narrativ nəzəriyyəsində] "aktyor" semiotik tərifdir, aktant, yəni başqaları tərəfindən fəaliyyət göstərən bir şeydir. Bu, nə fərdi aktyorların, nə də ümumiyyətlə insanların xüsusi motivasiyasını ehtiva etmir. Aktant hərfi mənada hər hansı bir hərəkət ola bilər, bir şərtlə ki, bir hərəkətin mənbəyi olsun [4, s. 125].

Semiotika üzrə professor A. C. Qreymas 1966-cı ildə aktantial modelin yaradılması ilə məşhurlaşdı [4, s. 196]. Bu model hekayə danışarkən adətən yerinə yetirilən struktur rolları ortaya qoyur. Məsələn, qəhrəman, yaramaz (qəhrəmanın rəqibi), obyekt (araşdırma), köməkçi (qəhrəman) və s. Bu rolların hər biri hekayənin ayrılmaz tərkib hissəsinə yerinə yetirir. Hər bir aktyorun aktantı olmadan hekayə natamam ola bilər. Beləliklə, "aktant" sadəcə hekayədəki bir personaj deyil, povesti ifadə edən ayrılmaz struktur elementidir.

Povestlərdə *aktant* həm də *yaramazla qoşalaşmış qəhrəman*, *əjdaha öldürən qılıncla qoşalaşmış əjdaha*, *rəqiblə qoşalaşmış köməkçi kimi ikili müxalifət cütləşməsi* kimi də təsvir edilə bilər. Buna görə də aktantial əlaqələr povest daxilində aradan qaldırılmalı olan problemlərin yaranmasında, kontrastın təmin edilməsində və ya hekayə daxilində antaqonist qüvvənin müəyyən edilməsində inanılmaz dərəcədə

faydalıdır. Bununla belə, eyni personaj eyni vaxtda hekayədəki fərqli hərəkət, hadisə və ya epizod ardıcılığı ilə bağlı fərqli bir aktyora (və ya narahatlıq tərzinə) malik ola bilər. Buna görə də, onu personajın arxetipi kimi hekayədəki ardıcıl rolundan ayırmaq lazımdır. Hər bir situasiyanı hekayənin minimum müstəqil vahidi hesab etmək üçün aktant anlayışı narratologiyanın strukturizmində vacibdir. Aktanlar hekayənin əsas “müxalifət” strukturunda ümumi roluna görə birdən çox personajın funksiyasında da çıxış edə bilər. Bir sözlə, aktanların işlədildiyi povestin dərin strukturu hekayənin səthi məzmunundan daha yüksək səviyyədə onun məzmununu yaradır və müəyyənləşdirir [5, s. 75].

1969-cu ildə Culia K. da Qreymasın aktantial modeli ilə povestlərdəki vəziyyətlərin dinamik inkişafını anlamağa çalışdı. O fikirləşdi ki, subyekt və obyekt mövqe mübadiləsi apara bilər, buna uyğun olaraq tərəfdar və rəqib də mövqe mübadiləsi apara bilər. Bundan əlavə, subyekt və obyekt cütü bəzən tərəfdar və rəqib cütü ilə öz mövqeyini dəyişir. Bununla belə, müəyyən bir zamanda povestdə çoxlu üst-üstə düşən vəziyyətlər var. Bütün povest strukturunda mövcud olan üst-üstə düşən vəziyyətlərlə mübarizə aparmaq üçün o, potensial aktant sürüşmələrini “dəyişiklik” deyil, “çevrilmə” adlandırdı [6, s.10]. Bunu A.C.Qreymasın öz transformasiya modeli, başqa bir narratoloji çərçivə ilə qarışdırmaq olmaz.

Müstəqil olaraq rus folklorunu tədqiq edən Vladimir Propp “7 akt sferası”nı da təqdim etmişdir:

- 1) Aggressor (Təcavüzkar);
- 2) Donor (Donor);
- 3) Auxiliary (Köməkçi);
- 4) Princess and the father (Şahzadə və ata);
- 5) Committer (Komissar);
- 6) Hero (Qəhrəman);
- 7) Bogus hero (Saxta qəhrəman) [7, s. 95];

Bununla belə, bunlar hekayədəki şəxsin tipləri deyil, daha çox davranış nümunələridir: eyni adam bəzən bir “sfera”, bəzən də başqa bir “sfera” kimi çıxış edə bilər.

Aktant dilçilikdə

Dilçi L. Tesnière, feilin funksiyasını asılılıq qrammatikasında ən vacib hesab etdi və feili müşayiət edən müxtəlif tərkibli “aktant” terminini icad etdi:

- “əsas aktant”, nominativ hal;
- “ikinci aktant”, yiyəlik hal;
- “üçüncü aktant”, dativ hal;

Bu aktant anlayışı argument anlayışına bənzəyir.

A. C. Qraymas aktantları 3 cüt “Modulyasiya” olaraq yenidən təyin etdi:

1. The Actant-Subject and the Actant-Object of Action (Aktant-mübtədə və aktant- tamamlıq);

2. The Actant-Sender and the Actant-Receiver of Information (aktant – məlumatı göndərən və aktant- məlumatı qəbul edən);

3. The Actant-Supporter and the Actant-Oppositionist of Volition (aktant-dəstəkçi) və aktant - İradə müxalifətçisi) [4, s. 20].

Aktant başqaları tərəfindən hərəkət edən və ya fəaliyyət göstərən bir məfhumdur. Bu, nə fərdi icraçıların, nə də ümumilikdə insanların motivasiyasını nəzərdə tutmur. Fəaliyyətin mənbəyi olması şərtilə, aktant sözün həqiqi mənasında hər hansı bir şey ola bilər.

Məqalədə üç növ aktant səciyyələndirilir: semantik, dərin-sintaktik və səthi-sintaktik.

Akant asılı sintaktik arqumentlə eynidir, yəni predikatın valentliyi üçün tələb olunan isim ifadəsidir (və ya digər istinad tərkib hissəsi).

Dilçilikdə agent isim (latınca *nomen agentis*) hərəkəti bildirən başqa sözdən törəmiş və həmin hərəkəti edən varlığı müəyyən edən sözdür [8]. Məsələn, *driver* (sürücü) - *drive* (sürmək) feilindən yaranan isim agentidir (yəni məhsuldar sözdür).

Altmışıncı illərdə A. C. Qreymas V. Propp nəzəriyyələrinə əsaslanan aktantial modeli təklif etdi. Aktiv model nəzəri cəhətdən istənilən real və ya tematik hərəkəti təhlil etmək üçün istifadə oluna bilərdi. Aktiv modeldə hərəkət altı komponentə bölünə bilər ki, bunlara aktantlar deyilir. Akantial təhlil təsvir olunan hərəkətin hər bir elementini müxtəlif aktantial siniflərə təyin etməkdən ibarətdir.

Altı aktant üç müxalifətə bölünür, hər biri təsvirin oxunu təşkil edir:

İstək oxu: (1) mübtəda / (2) tamamlıq. Mübtəda tamamlığa yönəldilmiş şeydir. Mübtəda tamamlıq arasında qurulan əlaqə *qovşaq* (junction) adlanır və daha sonra *bağlanma* (conjunction) (məsələn, *The Prince wants the Princess*) və ya *ayrılma* (disjunction) (məsələn, *A murderer succeeds in getting rid of his victim's body*) kimi təsnif edilə bilər.

Güc oxu: (3) köməkçi / (4) rəqib. Köməkçi mübtəda və tamamlıq arasında istənilən əlaqənin əldə edilməsinə kömək edir; rəqib də buna mane olur (məsələn, *The sword, the horse, courage, and the wise man help the Prince; the witch, the dragon, the far-off castle, and fear hinder him*).

Ötürmə oxu (A.C.Qraymasa görə bilik oxu): (5) göndərən / (6) qəbuledən. Göndərən mübtəda və tamamlıq arasında qovşağın yaradılmasını tələb edən elementdir (məsələn, Kral Şahzadədən Şahzadəni xilas etməyi xahiş edir). Qəbuledici, axtarışın aparıldığı elementdir. Sadələşdirmək üçün gələn qəbuledicini (və ya müsbət qəbuledicini) mübtəda və tamamlıq (məsələn, Kral, krallıq, Şahzadə və s.) Göndərən elementlər çox vaxt qəbuledici elementlərdir [4, s.30].

Adətən, yuxarıdakı tərifdə törəmə morfologiyasında özünə ciddi məna qazanır, yəni törəmə leksemi (morfoloji təhlilin mücərrəd vahidi) giriş kimi qəbul edir və yeni leksem əmələ gətirir. Bununla belə, morfemlərin törəmə morfemlərə və fleksiyağa bölünməsi ümumiyyətlə sadə nəzəri sual deyil və müxtəlif müəlliflər təsnifatın ümumi nəzəri prinsipləri, eləcə də morfemlərin faktiki təsnifatı ilə bağlı müxtəlif qərarlar qəbul edə bilərlər və onlara istənilən dilin qrammatikasında rast gəlmək olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Tesnière L. Elements of Structural Syntax. Trans. Timothy Osborne & Sylvain Kahane. Amsterdam: John Benjamins, 2015, 698 p.
2. Hawkes T. Structuralism and Semiotics. Berkeley: University of California Press, 1977, 192 p.
3. Tesnière L. Actants, Actors, and Figures, in *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*. Trans. Paul J. Perron & Frank H, Collins. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987, pp. 106–20
4. Greimas A. J. Structural Semantics: An Attempt at a Method. Trans. Daniele McDowell, Ronald Schleifer, & Alan Velie. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1983, 325 p.
5. Julia K. *Le texte du roman: approche sémiologique d'une structure discursive transformationnelle*. The Hague: Mouton, 1970, 275 p.
6. Georges P. *The thirty-six dramatic situations*. Trans. Lucille Ray. Franklin, Ohio: James Knapp Reeve, 1921, 210 p.
7. Vladimir P. Morphology of the folktale, 2nd rev'd edn. Trans. Laurence Scott. Austin: University of Texas Press, 1968 (repr. 2005), 195 p.
8. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/actant>

Irada Nadir Sardarova

Azerbaijan University of Languages

The concept of actant in linguistics

Summary

The actantial model developed by A.J. Greimas is discussed in the article. A.J. Grimmas suggests dividing action into six aspects or actants: subject; the sender of the information; the receiver of information; auxiliary words (magic sword, horse, Prince's courage, etc.); opponent (witch, dragon, Prince's Fatigue or terrorist suspicion).

The action is performed as following in this model:

- 1) *Subject - what wants or does not want to be joined to 9th Prince*);
- 2) *An object (the rescued Princess, for example)*;
- 3) *The sender (for example, the King) is what instigates the action*;
- 4) *The (4) receiver (for example, the King, the Princess, the Prince) is what benefits from it*;
- 5) *A helper (for example, the magic sword, the horse, the Prince's courage) helps to accomplish the action*;
- 6) *An opponent (the witch, the dragon, the Prince's fatigue or a suspicion of terror) hinders it*.

The concept of *actant* (often referred to as *argument*, *constituent*, etc.) is important for linguistic theory and is no less important in linguistic research.

However, this concept is still unclear and not much researched. The concept of actants is often confusing: the definitions and terms used for actants are vague, the

same concepts are defined by different terms, and the same term is used for different concepts.

The purpose of this article is to review the rules relevant to this field: to show the necessary distinctions, to provide definitions for key concepts and to define the terminology clearly.

Key words: *actant, parts of speech, noun, subject, information, sentence*

САРДАРОВА ИРАДА НАДИР ГЫЗЫ
Азербайджанский Университет Языков

**ВАРИАТИВНОСТЬ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С АКТАНТНЫМ
СОСТАВОМ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается вариативность простых предложений с актантным содержанием. Приводятся сведения о том, какой лингвист впервые употребил понятие актанта. В статье выясняется, в каком смысле Л. Теньер употребляет термин «актант». Оказывается, актантное сказуемое возникает из рассмотрения слов, т. е. слов, выражающих ситуации, в которых имеется определенное количество обязательных участников, выполняющих определенные роли. Типичным классом предикативных слов являются глаголы. Но есть и другие типы сказуемых, например прилагательные, наречия, союзы и т. д. Также в статье приводятся сведения об именных и сентенциальных актантах сказуемых в современном языкознании и отмечается, что можно выделить следующие виды актантов. В исследованиях, посвященных понятию актантов и типологии актантов, именные актанты обычно рассматриваются более подробно, чем предложения. Считается, что актантная позиция регулируется предложением.

Ключевые слова: актант, предложение, структура, глагол, существительное, значение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

Rəyçi: *filologiya üzrə elmlər doktoru,*
professor Fəxrəddin Veysəlli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur